

"'T BEGINT ANDERS VEEL ONS VAN DE LAATSTE DAGEN

De Eerste Wereldoorlog en de katholieken in Nederland

Plannen om heel Nederland tot het katholicisme te bekeren, een Nederlandse kardinaal in de top van het Vaticaan, een verdrievoudiging van de aanhang van de katholieke vakbeweging: de periode 1914-1918 was turbulent in de geschiedenis van het Nederlandse katholicisme.

Ramses Peters is redacteur van Kleio en archivaris van het Katholiek Documentatie Centrum.

Door de aandacht in het afgelopen jaar voor de Eerste Wereldoorlog is inmiddels ook voor het grote publiek duidelijk geworden dat het neutrale Nederland tussen 1914 en 1918 de gevolgen van de strijd in Europa wel degelijk voelde. De algemene mobilisatie, de vele Belgische vluchtelingen die eind 1914 de grens overstaken en de zware economische crisis hadden een enorme impact op het leven in Nederland. Minder bekend is de invloed van de Grote Oorlog op het katholicisme in Nederland. De situatie in katholiek Nederland was in 1913 fundamenteel anders dan in 1919, de oorlog kan hier niet los van worden gezien.

CULTUURPESSIMISME

Katholiek kamerlid P.J.M. Aalberse begon zijn dagboek op 5 november 1915 met de volgende

Aartsbisshop Henricus van de Wetering.

zinnen: 'Zoo begint dit nieuwe boek midden in den vreeselijken wereldoorlog, waarvan het einde niet te zien is. (...) 't Begint anders veel te gelijken op hetgeen ons van de laatste dagen voorspeld is. Overal oorlog en geruchten van oorlogen en vreeselijke verdrukking en duurte en honger onder de volken van bijna de geheele wereld, telkens en telkens weer aardbevingen, nu hier, dan daar. En wanneer nu ook de Duitschers door Servië naar Palestina trekken, kan de gruwel der verwoesting wederom de heilige plaatsen bereiken...'

In gereformeerde kringen werd sinds het begin van de Eerste Wereldoorlog de antichrist met toenemend vuur vanaf de kansel aangekondigd, maar er moest heel wat gebeuren wilde ook een katholiek als Aalberse het Einde der Tijden zien naderen. Het bovenstaande citaat geeft dan ook een goed beeld van de enorme mentale dreun die het internationale oorlogsgeweld ook aan Nederland uitdeelde. Tekenend is het volgende fragment uit het katholieke tijdschrift *Van Onzen Tijd*: 'Ijdel was dus alle arbeid voor vrede en cultuur. Ontgoocheld, bedrogen staan wij voor de ruïne van wat wij dachten voor alle eeuwen gebouwd. (...) Wat vooruitgang, beschaving leek, was een drogbeeld, verbergend innerlijk verval. Gewerkt, gesloofd hebben wij voor niets.'

Bekend is dat de Eerste Wereldoorlog Europa in een algemene cultuurcrisis stortte. Cultuurpessimisme dat zich onder andere uitte in een toename van het aantal ongelovigen. De ontkerkelijking in Nederland nam toe tot veertien procent in de jaren dertig. Weliswaar constateerden nagenoeg alle bisschoppen (net als hun protestantse geloofsgenoten) in het eerste jaar van de oorlog een forse toename van het kerkbezoek, maar deze vreugde sloeg spoedig om in teleurstelling. Toen de acute oorlogsdreiging voor Nederland was weggevallen, nam het kerkbezoek weer drastisch af. Toch is het cultuurpessimisme niet op de eerste plaats een geloofscrisis, maar eerder een crisis

TE GELIJKEN OP HETGEEN VOORSPELD IS'

van de moderne cultuur die al aan het einde van de negentiende eeuw was begonnen. In christelijke ogen, zowel die van protestanten als die van katholieken, betekende de Eerste Wereldoorlog het failliet van het liberalisme, een straf van God voor de uitwassen van de zedeloze moderne maatschappij. Aartsbisschop Henricus van de Wetering verwoordde het zo in 1915: 'De moderne wereld dacht den godsdienst niet meer noodig te hebben. (...) De moderne cultuur zou de wereld gelukkig maken. (...) Volkeren, die zich beroemden, te staan aan de spits der moderne beschaving zien wij tegen elkander daden bedrijven, die den mensch met afschuw vervullen.'

BEKEERLINGEN EN BEKEERDERS

Door het cultuurpessimisme kreeg het eeuwige onvergankelijke karakter van het katholicisme voor een kleine intellectuele en kunstzinnige bovenlaag een bijzondere aantrekkingskracht. Vooral rond het begin van de jaren twintig flirtten veel kunstenaars en schrijvers met het katholicisme. Een aantal van hen, zoals Frederik van Eeden en de schilder Otto van Rees, bekeerden zich daadwerkelijk. Antimodernistische gevoelens waren de belangrijkste reden waarom het aantal bekeerlingen tot het katholicisme vanaf het begin van de twintigste eeuw tot vlak na de Tweede Wereldoorlog steevast toenam. Bekende Franse bekeerlingen als de schrijver Leon Bloy en de filosoof Jacques Maritain en in Nederland de schrijvers Pieter van der

Meer de Walcheren en Maria Viola hadden al rond de eeuwwisseling de overstap naar het katholicisme gemaakt. Hun ideeën over een puur oorspronkelijk, compromisloos katholicisme waren een belangrijke inspiratiebron voor een nieuwe generatie katholieke intellectuelen die werd geconfronteerd met de ontredderde wereld van na 1918.

Bekeringen tot het katholicisme als antimodernistische reflex waren dus niet nieuw. Wel nieuw was de grote ijver waarmee katholieken al tijdens de Eerste Wereldoorlog hun andersdenkende landgenoten actief trachtten te bekeren. Vóór die tijd hoopte men de bekering van Nederland vooral door gebed af te smeken. De letterkundigen Gerard Brom en Jacques van Ginneken (jezuïet), waren de grote aanjagers van deze bekeringsdrift. Een periode die overigens maar een jaar of tien geduurd heeft. Brom publiceerde in 1915 zijn voordracht *De bekeering van Nederland* en begon vanaf dat moment, evenals Van Ginneken aan een meer actieve benadering van anders- of niet-gelovigen. Hiertoe werd op instigatie van Van Ginneken en de geestelijke Frencken in 1919 het Comité tot bekeering van Nederland opgericht. Van Ginneken stichtte in datzelfde jaar Vrouwen van Bethanië, een congregatie van jonge actieve lekenvrouwen die tot doel had alle Nederlanders tot het katholicisme te bekeren. Het idee was dat als men maar hard genoeg werkte Nederland binnen een generatie of twee weer helemaal tot de moederkerk zou zijn ►

Links: Gerard Brom, hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Rechts: Jezuïet Jacques van Ginneken, hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Onder: Jacques van Ginneken en Frederik van Eeden (met baard), Collectie KDC.

teruggebracht. Dat is overduidelijk niet gebeurd. Maar het aantal bekeringen steeg wel degelijk. Deels omdat het Vaticaan in 1917 huwelijken tussen een katholiek en niet-katholiek verbood en de niet-katholieke partner dwong zich te laten dopen. Maar ook zonder deze maatregel nam het aantal bekeringen toe: het was een vruchtbare periode voor bekeringswerk.

RELATIES MET ROME

De ontwikkelingen in de Nederlandse kerkprovincie kunnen niet los worden gezien van de ontwikkelingen in het Vaticaan. Op 20 augustus 1914, nog geen maand na de oorlogsverklaring van Oostenrijk-Hongarije aan Servië, overleed paus Pius X. Hij maakte nog net het begin mee van

'DE DIPLOMATIEKE POSITIE VAN HET VATICAAAN WAS NA DE EERSTE WERELDOORLOG DRASTISCH VERBETERD: MET VEEL MEER LANDEN BESTONDEN DIPLOMATIEKE BETREKKINGEN'

de oorlog die hij zo gevreesd had. Zijn opvolger Benedictus XV greep de oorlogssituatie aan om het Vaticaan als bemiddelende instantie neer te zetten, wat een breuk betekende met het meer afzijdige beleid van zijn voorganger. Al in zijn eerste encycliek riep Benedictus, later de 'vredespaus' genoemd, op tot een kerstbestand. Een oproep die evenals al zijn latere vredesinitiatieven geen gehoor vond. Wel was de diplomatieke positie van het Vaticaan na de

Eerste Wereldoorlog drastisch verbeterd: met veel meer landen bestonden diplomatieke betrekkingen, waaronder Nederland.

Sinds 1871 had Nederland geen diplomatieke afvaardiging in het Vaticaan. Met de bezetting van de pauselijke staat door het koninkrijk Italië in 1870 verloor de paus zijn wereldlijke macht. Om die reden werd het gezantschap door de toenmalige Nederlandse regering stopgezet. Katholieke Kamerleden zagen graag een herstel van de officiële betrekkingen, maar omdat het gezantschap met name aan protestantse zijde erg gevoelig lag, werden er geen concrete acties ondernomen om aan deze wens uitdrukking te geven. Totdat W.H. Nolens, leider van de katholieke Kamerfractie, in december 1914 de zaak weer bij de minister van Buitenlandse zaken, John Loudon, ter discussie stelde. Nolens redeneerde dat door het wegvallen van veel diplomatiek verkeer de invloed van 'de grootste geestelijke macht ter wereld' was toegenomen. In eerste instantie reageerde Loudon afwijzend. Nadat in 1915 een voorstel van het Vaticaan tot uitruil van burgers uit bezette gebieden bij de strijdende partijen gehoor had gevonden, rees bij de regering echter de vraag of rechtstreekse contacten met het Vaticaan de Nederlandse positie als bemiddelaar zouden verbeteren. In april van dat jaar gaf Loudon aan Nolens de opdracht om in Rome te informeren hoe men aankeek tegen een tijdelijk herstel van het gezantschap. Nadat Nolens met een positief antwoord uit Rome was teruggekeerd, werd een wetsvoorstel tot tijdelijke herinstelling van het gezantschap met een grote meerderheid door de Tweede Kamer aangenomen. Deze ongebruikelijke politieke stap was mede mogelijk dankzij de oorlogssituatie. In tijden van vrede zou een dergelijk besluit moeilijk voorstelbaar zijn geweest. Dat blijkt wel uit het volgende citaat, afkomstig uit een toespraak die werd gehouden bij een protestbijeenkomst van protestanten tegen de herinstelling van het gezantschap: 'Het was trouwens te verwachten dat men de "huidige omstandigheden" tegen ons zou uitspelen, dat men ons zou toeroepen: "Verzwak de Regeering in dezen tijd niet; offer iets van uw wensen op;" (...) God vergeve Nederland dit ongeloof, dit gebrek aan vertrouwen, deze zonde, deze zeer grote zonde.'

KARDINAAL VAN ROSSUM

Naast de hernieuwde diplomatieke betrekkingen droeg de oorlogssituatie ook bij aan een ander succes voor Nederlandse katholieken in Rome. Het missiewerk, het rekruteren van priesters voor de missie, was in de oorlogvoerende landen groten-deels stil komen te liggen. In Nederland kwam in deze periode de organisatie van de missie juist tot

W.H. Nolens, leider van de katholieke Kamerfractie.

bloei. De opgaande lijn van het Nederlandse mis-siewerk, maar bovenal de neutrale status van ons land tijdens de oorlog, waren in maart 1918 reden voor de verkiezing van de Nederlandse kardinaal Willem Rossum tot prefect van de Congregatio de Propaganda Fide, het departement van de Romeinse curie dat verantwoordelijk was voor de wereldwijde missie. Van Rossum heeft de missie binnen de kerk grondig gereorganiseerd en heeft de wereldwijde groei daarvan in het interbellum mogelijk gemaakt. Zijn benoeming heeft ongetwijfeld een positieve weerslag gehad op het al aanwezige missionair enthousiasme in Nederland. Daarnaast had zijn positie ook directe gevolgen voor de reorganisatie van de missie in Nederlands-Indië, waarbij Van Rossum direct en actief betrokken was.

DE VAKBEWEGING

Het duidelijkste gevolg van de Eerste Wereldoorlog in Nederland was de economische crisis. Achteraf bezien is deze crisissituatie gunstig geweest voor met name de positie van de confessionele vakbeweging die in 1914 nog veel kleiner was dan de socialistische. In 1909 werd de noodmaatregel-Treub afgekondigd. Die bepaalde dat de overheid de werklozenkassen van vakorganisaties zou aanvullen, wanneer deze uitgeput dreigden te raken. De economische crisis die in 1914 uitbrak als gevolg van de oorlog had een hoge werkloosheid tot gevolg. In reactie hierop werden veel arbeiders lid van de vakverenigingen om in geval van verlies

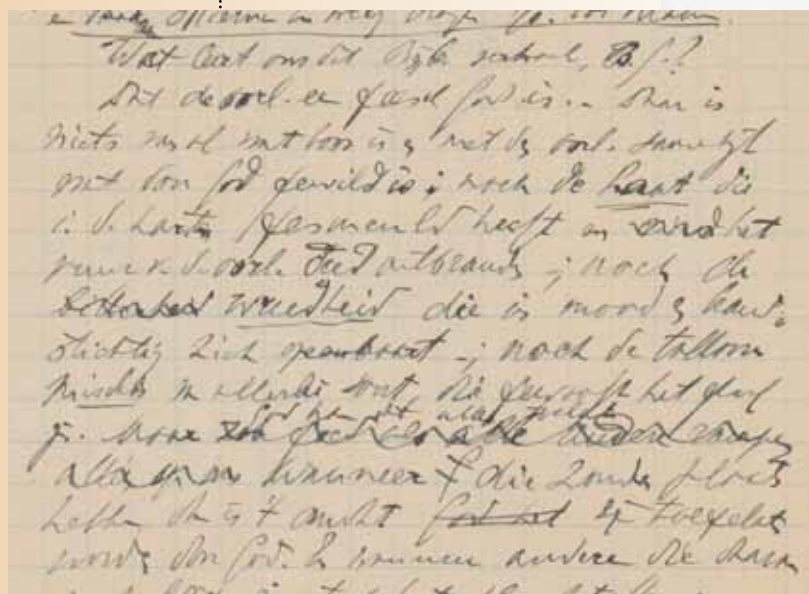
van werk aanspraak te kunnen maken op een uitkering. Dit betekende een enorme groei van de vakorganisaties. In 1919 was het ledental van de katholieke vakverenigingen ten opzichte van dat van 1914 meer dan verdriedubbeld, van 33 duizend naar ruim 120 duizend leden.

Bovendien profiteerde de katholieke vakbeweging optimaal van de mislukte revolutiepoging van SDAP'er Pieter Jelles Troelstra. Doordat zij na Troelstra's oproep prompt een tegenbeweging begon en de katholieke arbeiders met succes tegen de revolutie inzette, kon zij zich profileren als het alternatief voor de anarchie en chaos van de socialisten. De schrik zat er onder de Nederlandse bestuurders goed in. Hierdoor kon het R.K. Vakbureau bij de katholieke minister Aalberse en minister-president Ruijs de Beerenbrouck de inwilliging van een groot aantal eisen van de

Links: Kardinaal Van Rossum, prefect van de Congregatio de Propaganda Fide, Collectie KDC. Onder: 'De sterkste. Nooit meer loslaten!' Door Louis de Leeuw, 20 december 1918. Afgebeeld is de RK-organisatie die het beest van de revolutie (met het hoofd van Troelstra) in bedwang houdt. Spotprent uit het satirisch tijdschrift *De Roskam* over de mislukte revolutiepoging van Troelstra, Collectie KDC.

Alphons Ariëns, grondlegger van de katholieke arbeidersbeweging en auteur van de preek *De Geesel Gods*, Collectie KDC. Rechts: Schets van Jan Toorop van Alphons Ariëns. Onder: De handgeschreven preek *De Geesel Gods* van de priester Alphons Ariëns, waarin hij over de Eerste Wereldoorlog spreekt, Collectie KDC.

vakorganisaties bedingen. Bovendien werd na de mislukte revolutiepoging de organisatie van de eigen gelederen versneld uitgebreid. De bisschoppen verboden katholieken het lidmaatschap van socialistische organisaties en riepen hen op lid te worden van de rooms-katholieke vakverenigingen. In 1919 bestond er wederom angst voor nieuwe revolutiepogingen. Deze angst maakte in combinatie met het toegenomen zelfvertrouwen van de arbeidersbeweging ruimte voor nieuwe ideeën over de organisatie van het economisch leven. Katholieken zetten in deze discussies de toon. Onder leiding van professor J.A. Veraart werd het R.K. Bedrijfsradenstelsel opgericht, een op corporatieve leest geschoeide structuur waarvan werkgevers én werknemers lid waren en samen per bedrijfstak de organisatie van het bedrijfsleven ter hand zouden nemen. Een groot succes zijn de bedrijfsradenstelsels uiteindelijk niet geweest, maar het is een goed voorbeeld van de gedrevenheid waarmee katholieken in Nederland net na de Eerste Wereldoorlog een nieuwe katholieke orde teweeg probeerden te brengen.

GEESSEL GODS

De successen van de Nederlandse katholieken op politiek, sociaal en economisch vlak tussen 1914 en 1918 zijn natuurlijk niet alleen terug te voeren op de crisissituatie in ons land als gevolg van de Eerste Wereldoorlog. De emancipatie van het katholieke volksdeel had in het tweede decennium van de twintigste eeuw ook wel zonder een internationale crisis een momentum bereikt. Maar de oorlog versnelde bepaalde ontwikkelingen. Alphons Ariëns, priester en grondlegger van de katholieke arbeidersbeweging, noemde in een preek in 1914 de oorlog een 'Geesel Gods'. Maar voor katholieken in het neutrale Nederland bleek die gesel achteraf bezien in sommige opzichten ook een zegen. ■

MEER LEZEN EN ZIEN

- ENNE KOOPS en HENK VAN DER LINDEN red., *De kogel door de kerk? Het Nederlandse christendom en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg 2014).
- IVO KUYPERS, *In de schaduw van de Grote Oorlog. De Nederlandse arbeidersbeweging en de overheid, 1914-1920* (Amsterdam 2002).
- *De Geesel Gods, een zegen?* – Een korte documentaire van het Katholiek Documentatie Centrum over katholieken in Nederland en de Eerste Wereldoorlog: <http://bit.ly/1ESueLf>.